

סוג חדש של חותמות יהוד

מאת

נ. אביגד

לא מזמן פרסם פ. ס. האמונד תצלום של חרס, שנמצא על-ידי הגב' ק. קניון ביריחו — בעונת החפירות של 1955 — ועליו טביעת חותם⁽¹⁾. האמונד קרא כך את שתי השורות של כתובת הטביעה⁽²⁾:

צ ג ד

א ו ר י ו

הוא פענח כהלכה את השורה השניה, אך התקשה בפירושה של התיבה שבשורה הראשונה. ואמנם אין תיבה מורכבת מאותיות אלו ניתנת לפירוש כלל. מטרתו של מאמר זה היא להציע קריאה חדשה של אותה שורה.

כפי שניתן לראות מתוך התצלום הברור, שפורסם ע"י האמונד (לוח י"ז, 1—2), פגומות הן שתי האותיות הראשונות בראשון, משום שהלחץ על החותם בשעת הטביעה לא היה שווה בכל מקום. מן הצד"י המוצעת ע"י האמונד רואים שרידים עמומים של הקו המאוזן העליון, הנוגע בקו המאונך. הקצר שמימין, ואינו מתחבר עם הרגל הארוכה שמצד שמאל. חלקה העליון של רגל ארוכה זו וכן הפינה העליונה של הגימ"ל המשוערת מטושטשים הם. מבחינת צורתן הכללית של שתי האותיות היה מקום להנחה, שרגלה של הצד"י המשוערת תהיה מאונכת ולא אלכסונית; ואילו הגימ"ל המוצעת קצרה שלא כרגיל, והיא מעוררת ספקות, אם אמנם נקראה כהלכה.

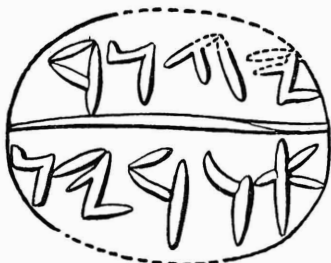
מחבר המאמר הזה מציע כמה תיקונים לקריאת התיבה (ציור 1): לדעתו, האות הראשונה היא יו"ד. כאן ניתן להבחין בשרידים של הקו האפקי. השמאלי התחתון, בעוד שהקו האפקי העליון אבד. בשטח שמחוץ להיקף הטביעה, האות השניה מורכבת מהרגל הארוכה של הצד"י המשוערת ומגהימ"ל כביכול, ויש לחבר את שתיהן בעליון. האות המתקבלת טיפוסית היא לצורה הארמית של ה"א הנטויה לשמאל, ולה רגל שמאלית קצרה.

P. C. Hammond, *A Note on Two Seal Impressions from Tell es-* (1

Sultan, PEQ, 1957, pp. 68—69, Pl. XVI.

(2) האותיות חקוקות עמוק. צורת הגילוף מיוחדת במינה: הקווים מעובים ומחודדים בקצותיהם, שלעתיים קרובות אינם מחוברים.

צורה זו של ה"א שכיחה בכתובות ובכתבי-היד השונים של התקופה הפרסית, כגון טביעות החותם של יהד וריה, טביעות מצה הסתומות⁽³⁾, כתובת טוביה⁽⁴⁾, הפאפירוסים של ייב, וכיו"ב.

ציור 1.

האות השלישית היא ו"ו, בדומה לבת-זוגה בסוף התיבה השניה (לוא"ו הראשונה בתיבה זו יש ראש מעוגל באורח משונה). הקו המאוזן של הווא"ו, שהוא ארוך יחסית, מקביל לגמרי לכתובת טוביה, והוא אפייני לכתב הארמי בתקופה הפרסית.

האות הרביעית והאחרונה, שנקראה כהלכה, היא דל"ת. יש לשים לב לראשה הסגור לעומת הרי"ש בתיבה השניה שראשה פתוח. חילופיהן של שתי הצורות היה שכיח בתקופה הפרסית. שינויים אלה מחייבים את הקריאה:

י ה ו ד

א ו ר י ו

יהוד הוא שמה הארמי של פחוות יהודה בתקופה הפרסית. שם זה נזכר תכופות בפרקים הארמיים של הספרים דניאל (ב, כ"ה; ה, י"ג; ו, י"ד) ועזרא (ח, א, חף ז, י"ד) ובמכתבי ייב⁽⁵⁾. בכתוב חסר (יהד) מצוי הוא

(3) דוגמות לשלושת מיני טביעות אלה ר': E. Sellin & C. Watzinger, *Tell en-Nasbeh, I*, Jericho. Leipzig, 1913, Pl. 42; C. C. McCown, *Tell en-Nasbeh, I*, Berkeley & New Haven, 1947, Pls. 56-57.

(4) השווה: א. אביגד, *The Hebrew Scripts*, London, 1954, No. 80. לדעת ב. מור, יש להקדים את כתובת טוביה לראשית המאה החמישית, בעוד שמקובל לייחסה למאה השלישית לפסה"נ. ר' מאמרו: IEJ 7, 1957, p. 142.

(5) A. Cowley, *Aramic Papyri of the Fifth Century B. C.* Oxford, (5 1923, p. 114, No. 30, l. 1.

בטביעות חותם על ידידות פדים, שנתגלו בחפירות שונות ביהודה, וכן על מטבעות כסף יהודיים ועירים מהתקופה הפרסית (המאה הרביעית לפסה"נ)⁶. מן הראוי לציין, שהכתיב המלא יהוד שעל הטביעה הנדונה זהה עם הכתיב במקרא ובמכתבי יב, בהבדל מהכתיב החסר יהד, הנהוג בטביעות החותם ובמטבעות.

לכתובות יהד, שנמצאו עד כה על גבי ידידות הכדים, לא נתלווה כל שם פרטי. הדעה הרווחת בין החוקרים היא, שאלה הם תווים רשמיים על גבי כדים של יין, שמן וכדומה, שנועדו למשלוח כמסים בעין, כלומר, שהיו שייכים למערכת המסים של יהודה. בטביעת החותם מיריחו⁷ מוצאים אנו לראשונה את שמה הרשמי של פחוות יהודה, בצירוף שם פרטי — אוריו. מי היה אותו אוריו וכיצד יש לפרש את מציאות שמו על גבי חותם רשמי? למזלנו, יש בידינו מקבילה קרובה ביותר, העשויה להבהיר את טיבה של המציאה החדשה.

על אחד ממטבעות יהד, שנתגלה בבית צור⁸, מצויות שתי תיבות בכתב העברי הקדום: מאחורי דמות הלילית כתוב יהד⁹ ולפניה שם

(6 פרופ' א. ל. סוקניק המנוח פירש לראשונה את הכתובת הארמית בת שלוש אותיות יהד שבטביעות על גבי ידידות של כדים ובמטבע שבמוזיאון הבריטי, שלפניו קראוה המלומדים יהו. סוקניק היה גם הראשון, שזיהה את מטבעות יהד שבכתב העברי הארכאי. מטבעות אלה מעידים על מעמד אוטונומי, שניתן ליהודה בתקופה הפרסית והשווה: E. L. Sukenik, JPOS, 13, 1953, pp. 226–231, Pl. XVII; 14, 1934, pp. 178–184, Pls. I–III; 15, 1935, pp. 341–343, Pl. XXIV. האב וינסאן מפרש את טביעת החותם בת שתי האותיות יה, שסוקניק ואחרים רואים בה קיצור של התיבה יהד, כשם תיאופורי. הטביעות בעלות ארבע אותיות מתפרשות עליידי סוקניק ואולברייט כיהד, שנוספה לה אות סמלית יתירה, בעוד שוינסאן עדיין מחזיק בדעתו הקודמת של סוקניק וטוען, שהכתובת היא העיר ר. דיון מפורט על כך: L. H. Vincent, RB, 56, 1949, pp. 274–294.

(7 יש לשים לב לעובדה, שעד כה נמצאו ביריחו שלוש עשרה טביעות חותם של יהד ריה. והשווה זלין וואטצינגר (למעלה, הערה 3).

O. R. Sellers, *The Citadel of Beth-Zur*. Philadelphia, 1933, pp. 873–74, Fig. 72.

(9 יש להעדיף את הצעתו של סוקניק, הקורא את האותיות המטושטשות קמעא "יהד", על הצעתו של אולברייט לקראן יהוחנן (אצל סלרס בהערה 8 למעלה, עמ' 74). שוינסאן עדיין מגן עליה במאמרו הנזכר (למעלה, הערה 6), עמ' 281. התצלום המוגדל והמשובח של המטבע, שנתפרסם ע"י סוקניק (2, JPOS, 14, 1934, Pl. I),

פרטי יחזקיה¹⁰). מקובל הוא לזהות יחזקיה זה עם יחזקיה היהודי, כוהן גדול וידידו של תלמי הראשון, הנזכר אצל יוסף בן מתתיהו (נגד אפיון ו, 187—189)¹¹). עליו מספר ינסף, שהיה "איש עסקים שאין כמותו". אף אם נקבל זיהוי זה, אין הדבר מחייבנו לקבוע את המטבע הנ"ל לתקופה התלמאית, כפי שעשו כמה חוקרים. יחזקיה היה אדם קשיש (בן 66 שנה) בעת שהתיידד עם תלמי (בערך 312 לפסה"נ), וניתן לשער, ששירת ככוהן גדול כבר לפני כיבושו של אלכסנדר. במקרה זה יכול היה לטבוע מטבעות, כגזבריה של יהודה, בסוף התקופה הפרסית. ממטבע זה יש ללמוד, שמטבעותיה של פחוות יהודה האוטונומית הוטבעו על-ידי הכהנים הגדולים, ולא על-ידי מושלי המדינה, שאחרי נחמיה היה, כנראה, כולם פרסים¹²).

יש להניח, שאוריו שבחותם נשא משרה דומה, אם לא זהה, לזו של יחזקיה, היינו, שכגזבר עסק בענייני המסים של המדינה. הוא היה הממונה על המסים בעין, שנאספו בכדים ונחתמו בחותמו לפני שנצרפו. בצאתו מכלל הנחה, שבעל משרה זו היה חייב להיות מן הכהנים, ננסה להוכיח, שאוריו הנדון היה כוהן, שניתן לזהותו עם אישיות הנזכרת במקרא.

בס' נחמיה ג, ד, כ"א נזכר "מרמות בן אוריה בן הקוץ", כאחד מבוני חומות ירושלים בהנהגתו של נחמיה. משפחת הקוץ היתה אחת ממשפחות הכהנים הנכבדות, ששירתו במקדש שלמה. כצאצאיו של אהרון נמנים הם עם "שרי קדש ושרי האלהים" (דברי הימים כ"ד, ה, י). בני משפחת הקוץ נזכרים בכלל הכהנים, שעלו עם זרובבל מן הגולה ונדחו לשעה מן הכהונה משום שלא נמצא בידם כתב יחשם (עזרא ב, ס"א—ס"ג; נח' ז, ס"ג—ס"ה). לאחר זמן הצליחו, כנראה, להוכיח את זכותם לשרת במקדש, כי אחד מבני

מראה בבירור, שהקווים של היר"ד המוצעת של יהוחנן הם חרותים, בעוד שאר האותיות עשויות בתבליט. קווים אלה אינם אלא חלק משורת קווים חרותים שמאחורי גבה של הלילית.

(10) מסתבר, שאין להטיל ספק בקריאה זו. היסוסיו של סקניק (במאמרו הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 181) אינם מוצדקים.

(11) סלרס (בספרו הנזכר בהערה 8), עמ' 73.

(12) מתוך מכתבי ייב (מס. 30) ידוע לנו, שפרסי בשם בגוהי היה מושלה של יהודה בשנת 408 לפסה"נ. מטבע יחזקיה לבדו עשוי להזים את דעת היחיד של נרקיס, שיש לראות את מטבעות יהד כמטבעות צבאיים פרסיים, שנטבעו על-ידי המושל, כדי לשלם את שכרם של חיילים שכירים ביהודה. ר' מ. נרקיס, מטבעות ארץ ישראל, ב', ירושלים תרצ"ח, עמ' 16.

הקוץ נזכר כנושא משרה חשובה במקדש. בבוא עזרא לירושלים נתן את הכסף, הזהב והכלים שהביא עמו תרומת בית-אלהים על יד מרמות בן אוריה הכהן (עזרא ח, ל"ג). מרמות זה — ששירת, כנראה, כגזבר המקדש — הוא מרמות בן אוריה מבוני החומה, ומסתבר, שהוא זהה עם מרמות, שנמנה עם השרים הלויים והכהנים, שחתמו על האמנה עם נחמיה (נח' י, ה).

ניתן לשער, במידה גדולה של ודאות, שקודמו של מרמות במשרה הגבוהה היה אביו אוריה, כפי שיש להניח לגבי משפחת כוהנים כמשפחת הקוץ. במקרה זה קדמה פעולת אוריה לעלייתם של עזרא (458 לפסה"נ?) ונחמיה (445 לפסה"נ). בלא להיכנס לבירורה של השאלה: מי קדם למי, אם עזרא לנחמיה, כסברה המקובלת, או, להיפך, כדעת כמה חוקרים — יש מקום לשער, שתקופת שירותו של אוריה ככוהן וכגזבר המקדש חלה, כנראה, סמוך לאמצע המאה החמישית לפסה"נ.

לאור שיקולים אלה סבורים אנו, שיש סיבה מספקת לזהות את אוריו שבטביעת החותם שבידינו עם אוריה הכוהן שבספר עזרא ועם אוריה בן הקוץ שבספר נחמיה. השוני בסיומות התיאופוריות של השמות אוריה-אוריו אינו מהווה, למעשה, קושי, שהרי במקרא ובחותמות העבריים מתלוות לשמו של אותו איש סיומות שונות¹³). שמות תיאופוריים בעלי המרכיב יו, השכיחים בתקופה שלפני החורבן, מצויים גם בתקופה שלאחריו, כפי שהראה המחבר במקום אחר¹⁴).

שיוכה של הטביעה למאה החמישית לפסה"נ מתקבל על הדעת מבחינה פאליאוגראפית, אם כי לא תמיד ניתן לעמוד על ההבדל בין צורות האותיות של המאה החמישית לבין אלו של המאה הרביעית. הבחנה זו קשה היא, שכן באותה תקופה שימשו, זה בצד זה, הכתב הארמי והכתב העברי בעל הצביון הארכאי, הן בחותמות והן במטבעות.

(13) נסתפק בדוגמה בולטת אחת. המלך עוזיהו הוא עוזיה נקרא בחותמות עוזיו (אביו עבד עזיו, שבניו עבד עזיו), ור' D. Diringer, *Le iscrizioni antiche ebraiche Palestinesi*. Firenze, 1934, pp. 221, 223.

(14) והשווה נ. אביגד: ארץ-ישראל א', תש"י, עמ' 32. טביעת חותם מגזר מן התקופה שלאחר החורבן נושאת את הכתובת (פ)קדיו. יש בה סימני היכר דומים מאוד לאלה של טביעת אוריו, ושמא ראוי לתקן את הקריאה ל-(א)וריו (?). השם אחיו מצוי בין יהודי ייב. שם זה ושמות אחרים, שסיומם יו, נמצאו לא מזמן ברמת-רחל על גבי טביעות חותם מהתקופה שלאחר החורבן. והשווה י. אהרוני: ידיעות י"ט, תשט"ו, עמ' 167.

מהבחינה הארכיאולוגית רומזים תנאי מציאתה של הטביעה ביריחו יותר לראשית התקופה הפרסית מאשר לסופה. תחילה הודיעו החופרים, שהחרס נמצא בקונטסט של תקופת הברזל ב', ואילו האמונד טוען, שאין בקונטסט הארכיאולוגי — בסגנון הכתב או בסגנון החותם — דבר המונע מלשייכו לראשית התקופה שלאחר החורבן¹⁵). הכרונולוגיה של טביעות החותם מהתקופה שלאחר החורבן אינה מבוססת כל צרכה, הואיל ורובן של טביעות אלו בא לידינו שלא מתוך ממצא סטראטיגרפי ברור¹⁶). אם תתקבל הצעת הזיהוי שלנו — יהיה בידינו זו הפעם הראשונה פרקוזמן מוגדר, לפחות לגבי החותמות יהוד ו-יהד. סברה זו אינה שוללת את האפשרות, שחותמות יהד, שלעתים יש להן גם צורה מנוונה, שימשו גם במאה הרביעית לפסה"נ.

עם הערכת טביעת החותם מיריחו יש לציין, שזוהי כתובת קטנה, שנודעת לה חשיבות גדולה, שכן מייצגת היא סוג חדש ובלתי ידוע עד כה של חותמות יהוד. נוסף לשמה הרשמי של פחוות יהודה נושאת היא שם של כוהן, שהיה ממונה על אוצר המקדש ושהתחקינו אחריו במקרא. לזיהוי זה, שלפי הכרת כותב הטורים האלה מתקבל הוא על הדעת גם כשלעצמה, בא עתה חיזוק ממקור אחר: טביעת חותם פגומה מרמת-רחל, שהושלמה על-ידי יגאל ידין: [יה]וד [בע]נה; ואת בענה מבקש הוא לזהות עם

15) השווה האמונד (מאמרו הנזכר למעלה בהערה 1), עמ' 69.
16) אולברייט (ב-BASOR, 53, 1934, pp. 20-22) עשה את הנסיון הראשון לסדר את הטביעות לפי סדר כרונולוגי: א. הטביעה בת ארבע האותיות העיר-יהד בכתב ארכאי — המאה החמישית לפסה"נ; ב. טביעת ירושלם בכתב ארכאי — המאה הרביעית לפסה"נ; ג. הטביעות בעלות שלוש אותיות יהד, ושתי אותיות יה, בכתב ארמי — התקופה ההלניסטית. מתוך חיבוריו המאוחרים של אולברייט יש להסיק, שהוא העתיק את הסוג ג' לתקופה הפרסית. בינתיים נתרבה באופן ניכר מספר הטביעות שמקורן בחפירות. בתל-אנצבה — סבור מק-קאון — "אין שום סיבה לאחר את טביעות החותם הארמיות (מצה, יהד, יה) למאה החמישית לפסה"נ" (בספרו הנזכר בהערה 3, עמוד 171).

אף האב S. J. Saller מתאר את טביעות החותם בנות ארבע אותיות שעל גבי דיות שנמצאו בבית עניה (ביתניה), שהוא קוראן כוינסאן "העיר", למאה החמישית לפסה"נ (Studii Biblici Franciscani, Liber Annuus, 3, 1952-53, pp. 1-22). אהרוני (במאמרו הנזכר בהערה 14, עמ' 171) קובע את הטביעות הארמיות יהד — למאה החמישית, את טביעות העיר-יהד — למאה הרביעית, ואת טביעות ירושלם — לראשית התקופה ההלניסטית.

אישיות הנזכרת בס' נחמיה¹⁷). הזיהוי המסתבר של שני שמות אלה שעל החותמות עם אישים בולטים מזמנו של נחמיה אינו דבר שבמקרה כל עיקר. קריאתו של ידן מאשרת את המסקנה הנובעת מתוך התגלית של יריחו, היינו, מציאות מערכת חותמות בשימוש של השירות הפיסקאלי של יהודה, שעליהן מופיעות שתי תיבות: שם הגוף המדיני ושמה של האישיות המבצעת.

לא תהא בכך משום הפתעה, אם בעתיד תתגלנה טביעות־חותם נוספות מסוג זה, הנושאות שמות אלה או אחרים, אך משום־מה נושאות כל הידיות הטבועות, שנתגלו עד כה, את התיבה יהד בלבד, ורק על אחד ממטבעות יהד מופיע שמו של הגזבר־הכוהן הגדול. האם יש ללמוד מכאן, שהיו קיימות שתי רשויות מיסוי: זו של המקדש וזו של המדינה? אין הכרח להניח הנחה זו. במדינה קטנה כיהודה, אוטונומית למחצה ותיאוקראטית, שבה התרכזו הסמכויות הדתיות והאזרחיות בידי אנשי הכהונה, לא היה מקום להפרדה במערכת המיסוי. האוטונומיה, שניתנה ליהודה, היתה בעלת אופי דתי, ובמקדש נתרכזו ענייניה של העדה כולה. כפי שיש ללמוד מס' נחמיה י"ג, היו הנצרכים מקבלים את קצבתם מאוצר המקדש. חוקרים בני־סמך סבורים, שמטבעות יהד וטביעות יהד מעידות, שהכוהנים הגדולים של יהודה היו רשאים לטבוע את מטבעותיהם ולהטיל מסי מקדש משלהם. כבר בשנת 1926, לפני שטביעות יהד וירשלם נקראו כהלכה, פירשם אולברייט כחותמות של אוצר המקדש¹⁸).

טביעת החותם יהוד/אוריו עשויה לשמש ראיה נוספת להשקפה, שמערכת המיסוי של יהודה היתה בידי רשויות המקדש. כן יש לראות בה הוכחה חותכת לקריאתו הנכונה של סוקניק יהד על מטבע יחזקיה, שהרי הנוסחאות המקבילות מביעות אותו דבר, האחת על מטבע הכסף והשניה על כלי החרס. וניתן לנו להצביע, בעקבותיו של אולברייט, על הנוסחה של טביעות החותם המלכותיות למלך כמקבילה קרובה לטביעות יהד, שיש בהן משום קיום מסורת מלפני החורבן.

נחמיה חזר והתקין תקנות חמורות ביחס למנחות ולמעשרות, שיש להביאם לאוצר המקדש. בלי ספק היה אדם ממעמדו של אוריו ממונה על גביית מעשרות היין והשמן, שניתנו בכדים סטנדארטיים, שעליהם הוטבע החותם

17 ר' הערתו של י. ידן בסוף מאמר זה.

W. F. Albright, JPOS, 6, 1926, pp. 93–102 (18

הרשמי של אוצר המקדש. נחמיה (י"ג, י"ג) הפקיד "על אוצרות [את] שלמיה הכהן וצדוק הסופר" ואחרים, אך תפקידם היה רק "לחלק לאחיהם" את אשר נאסף באוצר, בעוד שגביית ההכנסות והחתמת הכדים הקשורה בה לא היו מסורות בידיהם⁽¹⁹⁾.

*

* *

מאז נמסר המאמר הזה לדפוס פירסם פ. ס. האמונד שתי רשימות נוספות בענין טביעת החותם מיריחו: (PEQ, 1957, p. 145; BASOR 147, 1957, p. 37 ff.) ברשימות אלו חוזר בו האמונד מקריאתו הקודמת ומציע, בהסתמך על פרופ' אול-ברייט, לקרוא את התיבה הראשונה "להגר". לדעת המחבר גם קריאה זו אינה מסתברת. לאחר שהופיע הנוסח האנגלי של המאמר המתפרסם כאן (IEJ 7, 1957 pp. 146–153) חזר בו פרופ' אולברייט מדעתו שהובעה ע"י האמונד, ובמכתב אל המחבר (17.12.1957), הוא מסכים ללא הסתייגות לקריאה המוצעת יהוד.

הערות יגאל ידין:

ד"ר אביגד הראה לי באדיבותו הרבה את פענוחה המשכנע של טביעת החותם מיריחו. תגליתו של אביגד מזכירה לי טביעה דומה, שנמצאה ברמת-רחל, ופורסמה על-ידי י. אהרוני (ידיעות, כרך י"ט, תשי"ד, עמ' 167–168, לוח ט, 4). מאחר שנשתמרו רק שתי האותיות האחרונות של כל אחת משתי השורות — לא ניסה אהרוני להשלים את השמות והסתפק בקריאה ... נ. ר. / נ. ה. אבל עיון בתצלום של טביעת החותם מלמד, שיש לקרוא את האותיות בשורה העליונה ... ר. ד, ואת השורה כולה יש להשלים [יה]וד. האותיות זהות לאלו שבטביעת יריחו. אותיות השורה התחתונה ... נה נקראו על-ידי אהרוני כהלכה. אין שמות רבים, שסיומם הוא נה, והייתי מציע להשלים: [בע]נה ולזהותו עם בענא אבי צדוק, הנזכר באותו פסוק (נח' ג, ד) עם מרמות בן אוריה, כאחד מבוני חומת ירושלים. אפשר גם לזהות את בענה של החותם עם בענה הנזכר בין "ראשי העם" (נח' י, כ"ח), אם אמנם זהה בענה זה עם בענא אביו של צדוק. רחוקה יותר הסברה, הבאה לזהות את בענה של החותם עם בענה הנזכר ברשימת העולים עם זרובבל (עז' ב, ב).

למציאותם של שני השמות אוריו ובענה על גבי טביעות חותם נודעת חשיבות מרובה, כפי שהודגש ע"י אביגד במאמרו, ומן הראוי להצביע כאן על העובדה, שגם הטביעה של רמת רחל — בדומה לזו של יריחו — טבועה על גבי גוף הכד ולא על הידית. אף הדמיון המפתיע בצורת האותיות ובשיטת גילופן עשוי להעיד, ששני החותמות מקורם באותה אסכולה של גלפים.

(19) המחבר מחזיק טובה לפרופ' ב. מזר ולד"ר י. ידין על הערותיהם המועילות בעניינים הנדונים במאמר זה.